

Nevertheless we have every reason to suppose that the mentioned event coincides in time with coming back to the North Black Sea Area of part of Scythian population which stayed too long after the Fore-Asian campaigns in the North Caucasus. This may be only identified with Herodotus' tale about the battle of the Scythian army, when it was, supposedly, returning from the Fore-Asian campaigns with children of Scythians' and slaves' wives who stayed on the native land.

Одержано 03.06.90.

Костюм ольвіополітів елліністичної доби

М. В. Скржинська

У статті на матеріалах із розкопок Ольвії автор вперше спробував відтворити костюм греків античних міст Північного Причорномор'я.

Дослідження повсякденного життя і побуту давніх народів, що населяли територію нашої країни, посідає скромне місце у вітчизняній історіографії. Про костюм еллінів, які жили ціле тисячоліття в античних містах Причорномор'я, лише коротко згадується в загальних працях, присвячених побуту. Зокрема відзначається, що в класичний та елліністичний періоди елліни одягалися так само, як і греки Середземномор'я, а з перших століть стали носити каптан і штани, запозичені у місцевого населення¹.

Зарубіжна історіографія має дещо ширші дані про грецький костюм², але вони ґрунтуються на матеріалах, що характерні для всієї Греції без виділення особливостей окремих центрів. Виняток становлять кілька статей про костюм афінян³, оскільки інформація про їх побут найбільша. Тим часом археологічні матеріали дають можливість провести подібне дослідження і щодо міст Північного Причорномор'я. Відтворенню вигляду одягу чоловіків, жінок і дітей Ольвії елліністичного періоду і присвячено статтю.

Сучасні знання про костюм еллінів складаються із свідчень античних авторів, археологічних залишків і аналізу пам'яток образотворчого мистецтва. Антична література майже не приділяла уваги побутовим темам, тому в ній мало відомостей про одяг. Археологічні матеріали за винятком прикрас, також досить бідні. Найбільш багате за інформацією образотворче мистецтво. Всі загальні спостереження повністю відповідають свідченням про костюм ольвіополітів догетського розгрома міста у I ст. до н. е.

Існує лише одне писемне свідчення: посередня вказівка Геродота (IV, 78) на те, що громадяни Ольвії носили грецький одяг. Історик пише, що скіфський цар Скіл, прихильник еллінського способу життя, перебуваючи в Ольвії, змінив свій костюм на грецький. Однак конкретні деталі дійшли до нас лише з доби еллінізму, коли зображення одягу з'являються у творах мистецтва, виконаних місцевими майстрами. Насамперед це стосується теракот. Великий інтерес становить розпис на вазі із зображенням скорботної матері померлої дівчинки, служниці,

¹ Ланін В. В. Побут // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 2.— С., 479—482; Цветаева Г. А. Одежда и украшения // АГСП.— М., 1984.— С. 236—237; Козуб Ю. И. Быт // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 2.— С. 504—513.

² Abrahams E. Greek Dress.— London, 1908.— 134 p.; Bieber M. Griechische Kleidung.— Berlin-Leipzig, 1928.— 100 s.; Hope Th. Costume of the Greeks and Romans.— New-York, 1962.— 450 p.

³ Barker A. Domestic Costumes of the Athenian Woman in V—IV B. C. // AJA.— 1922.— V. 26.— P. 410—425; Geddes A. Rags and Riches: the Costume of Athenian Men in Fifth Century // Classical Quarterly.— 1987.— N 2(N 37).— P. 307—331.

Рис. 1. Стела ситонів. Рубіж III—II ст. до н. е. (фото).

Харона і Гермеса. У складі скульптурної групи найбільш значущими є два рельєфи: стела ситонів і сцена жертвопринесення кабана. Кілька фрагментів надгробків мало що додають до свідчень з названих пам'яток. Набагато повніші відомості дійшли до нас про прикраси, що доповнювали костюм. Багато з них добре збереглися, деякі зображення на теракотах і монетах місцевого карбування.

При розгляді костюма ми залучали зображення не лише людей, а й богів, оскільки греки уявляли їх як образ ідеальних людей. Обличчя і фігури, а також одяг і прикраси богів відповідали еталонів краси того часу. Як паралелі нами використовувалися також довізні твори мистецтва, на яких ольвіополіти могли бачити зразки гарного одягу, який носили в Греції, й наслідувати драпірування плащів та хітонів. Як відомо, на відміну від сучасного в одязі греків пошиття відіграло мінімальну роль, а краса одягу значною мірою визначалася умінням вишукано розташувати складки, закріпити тканину поясом і застібками так, щоб вона трималася і не втрачала форми під час рухів.

Вже перше ознайомлення з переліченими джерелами свідчить, що ольвіополіти, так само, як і інші греки, визнавали два основних види одягу: нижній — хітон і горішній — плащ. Залежно від належності — чоловікові, жінці або дитині — вони мали різну довжину, форму і забарвлення, розрізнялися за якістю тканини та її орнаментациєю.

Чоловічий одяг. Найбільш інформативне і достовірне джерело відноситься до кінця III — початку II ст. до н. е. — унікальна пам'ятка, що збереглася, — мармурова стела ситонів (рис. 1) із зображенням п'ятих ольвійських громадян: Феокла, Деметрія, Афінея, Навтіма й Афінодора. Як мовить напис, вони становили колегію, до обов'язків якої входив контроль за торгівлею хлібом⁴. Стелу виконано в той час, коли у Греції поширився жанр портретної скульптури. В цьому ж напрямку працювали, ймовірно, й місцеві ольвійські майстри, що прагнули передати не лише індивідуальні риси обличчя, а й різноманітність одягу зображуваних осіб.

Всі п'ять ситонів одягнені у довгі плащі — гіматії, які по-різному драпіровані, але довжина у всіх однакова. Плащ закриває ноги до ступнів, причому нога, біля якої звисає край плаща, відкрита дещо

⁴ Белецкий А. А. «Благосклонно внимающий герой» из Ольвии // ВДИ.— 1969.— № 1. — С. 155—161.

більше від іншої. Такої самої довжини гіматій зображено і на фрагменті ольвійської надгробної стели III ст. до н. е. Тлесикла та Коніска, а також на знайденому поблизу Ольвії рельєфі того ж часу із зображенням сцени жертвопринесення⁵. Мода у давнину змінювалася повільно і довжина гіматія залишалася незмінною до римського часу, як це видно з ольвійського надгробного рельєфу I ст. н. е.⁶ З деяких висловлювань давньогрецьких авторів можна зробити висновок, що плащ саме такої довжини вважався пристойним для громадянина, починаючи з V ст. до н. е. Плутарх (*Arc.* 16, 1) описує як висміювали Алквіада за те, що його плащ волочився по підлозі, тим самим нагадуючи жіночий одяг. За це саме Демосфен ганив свого супротивника Есхіна (*XIX, 314*). Надто короткий плащ вважався афінянами прикметою сільської людини (*Theophr. Char.* IV, 4—5). Напевне, і ольвіополіти не всі і не завжди носили гіматії однакової довжини, однак на парадних зображеннях, зразками яких є присвячувальні й надгробкові стели, довжина гіматіїв витримана відповідно до вимог загальногрецької норми.

У класичний період плащ у парадному одязі мав повністю обвивати ліву, зігнуту у лікті руку, залишаючи вільною правицю. Так зображений гіматій на знайдений в Ольвії довізній чоловічій статуї другої чверті IV ст. н. е.⁷ Лише пізніше з цього правила почали робити винятки. Есхін (*I, 26*) писав, що він першим публічно виступив перед народом, не тримаючи лівої руки під плащем. Однак ревнителі суворих правил, яким був його сучасник Фокіон, не дозволяли собі у місті «випростувати руки з-під плаща» (*Plut. Phoc.* 4, 2).

У Північному Причорномор'ї звичай носити гіматій, залишаючи вільними обидві руки, не витіснив попередню моду не лише в елліністичну, а й у римську добу, про що свідчать численні зображення на херсонеських і боспорських надгробних стелах. Серед ольвійських звернемося до згаданої вище стели I ст. н. е., що відтворює чоловіка у гіматії, який щільно обвиває зігнуту в лікті й притиснуту до грудей правицю⁸.

За стелюю ситонів можна судити, що в елліністичний період офіційний костюм ольвіополітів припускав два зразки носіння гіматіїв. У трьох ситонів плащ драпіровано за класичним зразком, закриваючи весь тулуб і залишаючи вільною лише одну руку, а у двох накинутий плащ не закриває рук. Тут відбиті два головних принципи драпірування гіматія. Перший полягав у тому, що плащ — прямокутний шматок тканини — спочатку перекидався через ліве плече, потім зліва направо його обвивали навколо спини, перекидали через праву руку й груди, а кінець — через ліве плече — знову на спину. Це називалося «одягтися праворуч». Так задрапіровано гіматій на класичних грецьких статуях, наприклад на Софоклі з Латерайського музею і на довізних пам'ятках образотворчого мистецтва, знайдених в Ольвії.

Описуючи грецький одяг вчені називають лише таке, правобічне, драпірування⁹. Однак як видно із стели ситонів, а також із згаданої вище надгробної стели I ст. н. е. гіматії драпірували і в протилежний бік. Ця особливість простежується і в парадних зображеннях з інших міст Північного Причорномор'я. Наприклад, гіматії задрапіровані ліворуч на боспорській статуї так званого поета й на херсонському надгробку¹⁰.

Пояснюється це, напевне тим, що в гарно задрапірованому гіматії не можна було нічого робити руками, отже, не було особливої необхідності залишати вільною саме правицю. Судячи із зображень, лі-

⁵ *НО.—Л.*, 1968.— С. 87.— № 29.— Табл. 48; *Русяева А. С.* Земледельческие культы Ольвии догетского времени.— К., 1979.— С. 43.— Рис. 23.

⁶ *Штительман Ф. М.* Античное искусство.— К., 1977.— № 145.

⁷ *Walldauer O.* Die antiken Skulpturen der Ermitage.— Berlin-Leipzig, 1928.— S. 49.— № 34.

⁸ *Терракоты Северного Причерноморья // САИ.— 1970.— Г I—II.— С. 34.*

⁹ *Vieber M.* Op. cit.— S. 30; *Geddes A.* Op. cit.— P. 312.

¹⁰ *Соколов Г. И.* Античное Причерноморье.— Л., 1978.— С. 127, 161.

вобічне драпірування було більш поширеним у містах Північного Причорномор'я, ніж у Греції.

Як видно із стели ситонів, в Ольвії подібно до мешканців грецьких міст гіматій носили або поверх хітона, або на голому тілі. Свідченням останнього є зображення чоловіка на стелі із сценою жертвопринесення. Якими були кольори чоловічих гіматіїв в Ольвії не відомо. Заможні ольвіополіти мали, ймовірно, пурпурові гіматії, тому що їх митрополія славилася виготовленням одягу саме такого кольору¹¹.

Чоловічий хітон добре простежується на середньому ситоні, у якого плащ задрапірований по-іншому так, що залишилася відкритою більша частина тіла. Хітон має невеликий трикутний виріз на шиї, рукави, що покривають половину передпліччя. За формою складок на руках і грудях можна судити про те, що хітон чимось скріпленний на плечах, хоч на зображенні цього не видно, або зашитий чи застібнутий фібулою, булавкою або за допомогою гудзиків. З археологічних знахідок елліністичної Ольвії відомі всі ці види застібок. Зображення чоловіків, одягнених лише в короткі хітони, представлені на неопублікованому довізному мармуровому рельєфі (Археологічний музей АН УРСР, інв. № 1862) і на двох місцевих розписних вазах III ст. до н. е. На одній з них—Гермес у підперезаному по талії хітоні рожевуватого кольору, на іншій—одягнений у хітон воїн із щитом, що б'ється з ворогом¹². Знайдений 1974 р. на околиці Ольвії рельєф належить до періоду класики і відтворює спішеного вершника поруч з коєм. Вершник одягнений у хітон з численними складками, що доходить до середини стегна і підперезаний поясом по талії. На вигляд він близький до хітонів воїнів на надгробній стелі IV ст. до н. е., знайдений 1985 р. на Таманському півострові¹³.

Таким чином ольвійські вази й рельєф дають відомості про одяг, який носили під час подорожі і на полюванні. У теплу погоду надягали лише хітон, а в холодну накидали ще короткий плащ, який не доходив до колін. Подібно до гіматія короткий плащ можна було надягати не лише поверх хітона, а й на голе тіло. Зображення такого плаща збереглося на фрагменті довізного мармурового фриза IV ст. до н. е., що прикрашав ольвійський храм. Один із урочистої процесії богів одягнений у короткий плащ, накинутий через ліву руку на голе тіло¹⁴. Напевне, у короткий плащ, закріплений на правому плечі, одягнений і Харон на згаданому вище розписові (який, на жаль, погано зберігся) ольвійської елліністичної вази з Гермесом, що супроводжує померлу дівчинку до персправи через Лету.

Під час праці греки надягали різновид хітопа — ексоміду, що скріплювалася на лівому плечі, залишаючи вільною всю праву половину грудей. Ексоміди виготовляли з грубої тканини або шкіри. На вівтарі, представленою на стелі ситонів, зображено одягненого в таку ексоміду чоловіка, котрий готується зарізати жертвовного барана (рис. 1).

Проте легка ексоміда не годилася для ольвіополітів у холодну пору року, яка у Північному Причорномор'ї була суворішою і тривалішою, ніж у Греції. Уявлення про повсякденний їх одяг можна скласти за однією порівняно давньо опублікованою теракотою елліністичної доби¹⁵. Ольвійський майстер зобразив людину з густою шапкою волосся й грубим бородатим обличчям; одягнену у довгі штани й сорочку, що доходить до половини стегна, яка веде величезного бика. Сорочку можна трактувати як модифікацію хітона; штани є частиною одягу, запозиченого у сусідніх варварських племен, чия одіж більше, ніж грецька була пристосована до місцевого клімату.

¹¹ *Кобылина М. М.* Милет.— М., 1965.— С. 29.

¹² *Зайцева К. И.* Ольвийская расписная керамика эллинистической эпохи // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 98—100.

¹³ *Савостина Е. А.* Античное поселение Юбилейное I на Тамани // СА.— 1987.— № 1.— С. 63.— Рис. 5.

¹⁴ *Античные* государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— Табл. 41.— № 5.

¹⁵ *Русяева А. С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.).— К., 1982.— С. 127.— Рис. 49.

Рис. 2. Рельєф із зображенням Кібели
III ст. до н. е. (фото).

Жіночий одяг. На відміну від чоловічого, жіночий одяг завжди був довгим, повністю закривав ноги. У жінки, що сидить, виступали лише носки взуття, як, наприклад, у богині із стели ситонів, на довізних і місцевих зображеннях Кібели, яка сидить на троні (рис. 2). У короткому хітоні зображено лише Артеміду—мисливицю та амазонку. Ольвіополіти були знайомі з такими зображеннями, про що свідчать мармурова статуя Артеміди й розписні вазі зі сценами амазономохії. Серед них найкраще збереглася аттична червонофігурна пеліка IV ст. до н. е.¹⁶ У реальному житті короткі хітони носили танцівниці, але нам нічого не відомо про них у Ольвії. Можливо, браслети біля ніг, що іноді трапляються в жіночих похованнях¹⁷, можна розглядати як посереднє свідчення більш короткого жіночого вбрання, ніж те, що є на всіх зображеннях. На пам'ятках мистецтва з Ольвії жінки зодягнені або лише в хітон, або ще й в накинутий на нього гіматій. Лише Афродіта зображена у плащі на голе тіло, а також фігура жінки, що приносить жертву на елліністичних теракотових вівтариках місцевої роботи (Археологічний музей АН УРСР, інв. № 1129, 1130). Можливо, так одягалися деякі жриці.

Хітони в абсолютній більшості випадків підперезані поясом під грудьми й спадають прямими складками до підлоги. Це видно на місцевих теракотових статуетках жінок, що стоять, зображенні Артеміди з теракотової форми, напівфігури Кори-Персефони, на фрагменті до-

¹⁶ Штігельман Ф. М. Вказ. праця.— № 52, 63, 64.

¹⁷ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. // ИАК.— 1906.— № 13.— С. 149.

Рис. 3 Терракотова напівфігура Кори-Персефони. III ст. до н. е. (фото)

візної мармурової статуї III ст. до н. е.¹⁸ Зрідка на хітонах відсутній пояс,—наприклад, на ранньоелліністичній теракоті Афродіти з яблуком¹⁹, або на служниці із згадуваної уже вази з Гермесом і Хароном. Іноді поверх довгого надягали інший коротший, до стегон хітон. У такий спосіб зодягнена жінка, що стоїть за кріслом на надгробному аттичному рельєфі з ольвійського некрополя²⁰. Хітони найчастіше не мають рукавів, скріплені на плечах великими гудзиками чи брошками. Найчіткіше їх видно на напівфігурі Кори-Персефони, зробленої ольвійськими майстрами у III ст. до н. е. (рис. 3). Сколотий хітон має

глибокий трикутний виріз з облямівкою. Подібний виріз спостерігається на ольвійській теракоті Кібели²¹. Такий трикутний виріз не лише викроювався, його можна було створити також вільним драпіруванням тканини і напуском складок верхньої частини хітона. Подібна модель зустрічається і на довізних, і на місцевих зображеннях (богиня на стелі ситонів). На грудях форма хітона могла розміщатися не лише трикутником, а й рівною або трохи вигнутою лінією. У такий хітон одягнена служниця на згаданій вище ольвійській вазі та на деяких статуєтках місцевого виготовлення²².

Хітони з вузькими довгими (до кисті) рукавами представлені набагато частіше, ніж безрукавні. Вони зустрічаються і на довізних, і на місцевих виробках²³. Ольвійський майстер залишив зображення жінки у високо підперезаному хітоні з довгими рукавами; її руку дещо нижче ліктя, прикрашає витий незімкнутий браслет. Отже, зображено парадний костюм, і можна припустити, що хітони з довгими рукавами, поряд з безрукавними, в Ольвії носили як нарядний одяг. Існували також ошатні хітони з напівдовгими рукавами, що закінчувалися нижче ліктя (пор. напівфігуру Деметри з Феодосії²⁴), але їх зображення відсутні серед ольвійських знахідок.

Поверх хітонів жінки, так само як і чоловіки, надягали плащі різної довжини. Іноді вони обвивали все тіло до самих ніг (пор. місцеву теракоту жінки, що сидить на ложі²⁵), але найчастіше плащ спускався нижче колін на різну висоту, не сягаючи землі (пор. гіматій богині на стелі ситонів, жінки на стелі із сценою жертвопринесення на теракотах²⁶). Існували й коротші плащі, що закінчувалися на середині стегна, їх ще називають покривалами²⁷. Жіночі плащі драпірувалися так само, як і чоловічі, тобто повністю обвивали все тіло, закриваючи руки (пор. жінку на рельєфі із жертвопринесенням), або охоплювали лише одне плече, закриваючи повністю тіло нижче галії²⁸. Відмінність у драпіруванні гіматія полягала у більш різноманітному розташуванні скла-

¹⁸ *Терракоты* ... — С. 42.— № 31.— С. 53.— № 44; *Руслева А. С.* Земледельческие культы ... — С. 19.— Рис. 5; *Фармаковский Б. В.* Указ. соч.— С. 178.

¹⁹ *Терракоты* ... — С. 45.— № 32.

²⁰ *Соколов Г. И.* Указ. соч.— № 21.

²¹ *Терракоты* ... — С. 54.— № 50.

²² *Там же.*— С. 43.— № 11, 14.

²³ *Там же.*— С. 52.— № 35.— С. 45.— № 3.

²⁴ *Там же.*— С. 79.— № 1.

²⁵ *Там же.*— С. 47.— № 53.

²⁶ *Там же.*— С. 47.— № 54.— С. 48.— № 56, 57.

²⁷ *Там же.*— С. 53.— № 47.

²⁸ *Там же.*— С. 42.— № 31.

док плаща, у можливості варіювати його довжину, а також, ймовірно, у якості тканини.

Залишки фарби на теракотових статуетках дають певну уяву про забарвлення жіночого одягу. Улюбленим сполученням були блакитний і рожевий кольори або їх більш яскраві варіанти: червоний і синій. При блакитному хітоні одягали рожевий або червоний гіматій, і навпаки. На напівфігурі Корн-Персефони хітон блакитний, на одній статуетці Кібели червоний, на іншій теракоті Кібели й на фігурі жінки, що стоїть, — рожевий, плащ Деметри — синій²⁹. Іноді червоний і блакитний кольори поєднувалися в одному виді одягу. Гіматій Афродіти на теракоті місцевого виробництва розписано червоними й блакитними смугами³⁰. Сполучення цих кольорів у одязі притаманне не лише для ольвійських теракот, а й для подібних виробів з інших грецьких полісів. Наприклад, на аттичній теракоті IV ст. до н. е. з Феодосії зображено дівчину в одязі блакитного і червоного кольорів³¹.

Певна річ, цими кольорами не обмежувалося різфарбовування жіночого одягу. Хітон і гіматій на одній з ольвійських теракот Кібели, наприклад, має прямі смуги з трикутним завершенням знизу; чергуються смуги жовтого, бузкового, чорного і червоного кольорів³². На темно-сірих з фіалковим відтінком хітонах служниці і дівчинки з розписної ольвійської вази видно широкі поздовжні коричневі смуги. Часто іншим кольором виділялися краї одягу. Край гіматія Кібели оздоблено чорною й червоною смугами, блакитна і пурпурова кайма обрамлює жіночий гіматій на елліністичній теракоті місцевої роботи³³.

На жаль, образотворче мистецтво не дає повного уявлення про всі види одягу, не кажучи вже про його деталі. Це насамперед стосується жіночого вбрання. У дорогі тканини парадного костюма влітали золоті нитки, а краї розшивали бісером, золотими й бронзовими бляшками, розсики яких зустрічаються біля рук і ніг небіжчиків³⁴. З IV ст. до н. е. у Ольвії існувало місцеве виробництво бляшок з головами Медузи й Деметри та геометричним орнаментом³⁵.

В Ольвії знайдено срібний медальйон із зображенням Афродіти й еротів³⁶. Подібні медальйони неодноразово траплялися у жіночих елліністичних похованнях Херсонеса й Боспора, а також у Греції³⁷. Вони скріплювали перехрестя стрічок-перев'язок на хітоні посеред грудей³⁸. Така перев'язка з медальйоном зображена на згаданій уже елліністичній статуї Артеміди з Ольвії. Медальйон з ольвійського поховання свідчить на користь певного способу драпірування хітона, подного в багатьох грецьких полісах, зокрема Північного Причорномор'я.

Дитячий одяг. Зразки дитячого одягу представлені на кількох пам'ятках образотворчого мистецтва з Ольвії елліністичного часу. Серед них як місцеві, так і довізні вироби. До перших належить розписна ваза зі сценою проводів померлої дівчинки до човна Харона і теракота, що зображає дівчинку з собачкою³⁹. Довізні вироби — танатрська

²⁹ Руслева А. С. Земледельческие культуры ... — С. 56, 62; *Терракоты* ... — С. 43.— № 14.— С. 44.— № 18.— С. 48.— № 56.

³⁰ Там же.— С. 45.— № 30.

³¹ Там же.— С. 81.— № 18.

³² Руслева А. С. Античные терракоты ... — С. 84.

³³ Там же.— С. 87; *Терракоты* ... — С. 48.— № 57.

³⁴ Фармаковский Б. В. Раскопки некрополя в древней Ольвии в 1901 г. // ИАК.— 1903.— № 8.— С. 90; *Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени.— К., 1974.— С. 103.

³⁵ Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП АН УРСР.— К., 1958.— Т. 7.— С. 53.

³⁶ Орешников А. В. Несколько замечаний о древностях, найденных в Парутине в 1891 г. // Древности. Труды имп. Археологического о-ва.— М., 1894.— Т. 15.— Вып. 2.— С. 2.

³⁷ Максимова М. И. Артюховский курган.— Л., 1979.— С. 68. *Amandry P.* Collection of Helene Stataihos.— Strassburg, 1953.— P. 99.

³⁸ Максимова М. И. Указ. соч.— С. 69.

³⁹ *Терракоты* ... — С. 41.— № 28.

статуетка хлопчика й мармурова фігура дівчинки — створені іонійським майстром на замовлення ольвіополіта⁴⁰.

На місцевих зображеннях діти одягнені тільки в хітони, що взагалі типово для дитячих зображень елліністичної доби⁴¹ (пор., наприклад, теракотову статуетку дівчинки, що сидить на табуретці, з Херсонеса⁴²; вона одягнена в довгий, підперезаний під грудьми хітон з короткими рукавами). На ольвійській вазі дівчинку намальовано також у довгому хітоні, а на теракоті зображено в короткому безрукавному, скріпленому на плечах. За формою дитячі хітони не відрізняються від дорослих. За ольвійською теракотою можна судити, що маленькі дівчатка і хлопчики могли надягати короткий хітон, але з юного віку він залишався лише в одязі хлопчиків.

З ранніх літ діти також носили плащ. Із зображень видно, що потрібна була неабияка вправність, аби плащ був правильно одягнений, не спадав при рухах і розміщувався гарними складками. Танагрська теракота з Ольвії представляє напівоголеного хлопчика в плащі. На мармуровій статуетці — дівчинка в хітоні і в гіматії, задрапированому так само, як на дорослих жінках. О. І. Воциніна вважає, що це ідеалізований портрет померлої дочки ольвіополіта.

Головні убори чоловіків рідко представлені на ольвійських археологічних знахідках. Фахівці грецького костюма стверджують, що чоловіки надягали капелюхи лише під час подорожей або сільськогосподарських робіт, а в місті ходили з непокритою головою⁴³. Чоловічі капелюхи поділялися на два види: крилаті петаси, що часто зображувалися на вершинках, і шапки типу повстяних ковпаків. Обидва зразки головних уборів збереглися на ольвійській розписній вазі: Гермес — у петасі, а Харон — у ковпаку. У невеликій круглій шапочці зображено чоловіка на ольвійській елліністичній теракоті⁴⁴. Схожі пласкі маленькі шапочки на дитячих голівках трапляються на теракотах, знайдених в Ольвії. Як і головні убори Гермеса і Харона, ці шапочки близькі до зображень з інших грецьких міст⁴⁵.

Жінки зображувалися з покритими головами набагато частіше, ніж чоловіки. Головним жіночим убором правнла горішня частина плаща чи покривала, про що йшлося вище, при розгляді способів носіння жіночого гіматія. Плащ, накинутий на голову, можна бачити на багатьох творах ольвійських майстрів: на богині зі стели ситонів, на жіночій фігурі рельєфа із сценою жертвопринесення, на низці теракот⁴⁶. Подекуди плащ щільно покриває голову й шию, найчастіше — він вільно накинутий і не закриває шиї й хітона.

На багатьох грецьких теракотах елліністичного періоду жінки зображуються в пласких капелюшках з гострим виступом посередині⁴⁷, але в Ольвії таких зображень не виявлено, тому невідомо, чи проникла туди ця мода.

Взуття. Від взуття ольвіополітів не залишилося жодних матеріальних решток, а зображення дають дуже бідну інформацію. Високі (напевне, м'які) чоботи, що сягали колін, можна розрізнити на фігурі Гермеса з ольвійської розписної вази. Суворі зими Північного Причорномор'я змусили греків перейняти взуття у місцевого люду. Його зображення зустрічаються на боспорській скульптурі й у живописі⁴⁸. Скіфське взуття (скіфіки) носили не лише в колоніях, а й у самій Греції, про що згадується у фрагментах творів Алкея (№ 103) й Лісія (№ 605). Виходячи з того, що Алкей мовить про зав'язування скіфіків, ймовір-

⁴⁰ Там же. — С. 55. — № 59; Воциніна А. И. Статуетка девочки из Ольвии // СА. — 1958. — № 28. — С. 114. — Рис. 1.

⁴¹ Там же. — С. 120.

⁴² Терракоты... — С. 76. — № 43.

⁴³ Bieber M. Op. cit. — S. 24.

⁴⁴ Русяева А. С. Античные терракоты... — С. 126.

⁴⁵ Bieber M. Op. cit. — S. 24.

⁴⁶ Терракоты... — Табл. 23. — № 1, 2, 6, 33.

⁴⁷ Bieber M. Op. cit. — S. 24.

⁴⁸ Цветаева Г. А. Указ. соч. — С. 236.

но, йдеться про невисокі м'які чобітки, які перев'язували на щиколотці. У таких чобітках бачимо скіфів на золотій пекторалі IV ст. до н. е. із Товстої Могили ⁴⁹.

У теплу пору чоловіки й жінки звичайно носили сандалії. Їх дерев'яна або шкіряна підошва прив'язувалася до ступні стрічками чи ремінцями. В Ольвії знайдено сіроглиняну посудину II ст. до н. е. у вигляді ступні в сандалії з пропущеними поміж пальцями ремінцями ⁵⁰. Про те, що в Північному Причорномор'ї носили сандалії, свідчать знахідки дерев'яних і шкіряних підошов на Боспорі, а також взуття на скульптурах, що зображують боспорян ⁵¹. Боспорська шкіряна сандалія III ст. до н. е. була склеєна з 11—12 шарів шкіри темного кольору й оздоблена золотим орнаментом. На ольвійських теракотах взуття зображувалося рідко і дуже узагальнено: з-під довгого хітона виступають лише тупі носки взуття, форму якого визначити неможливо.

В цілому можна сказати, що греки, особливо чоловіки, багато ходили босоніж: на більшості скульптур і розписів взуття на ногах відсутнє. В домі взагалі не було прийнято носити взуття. Платон описує, як при вході в дім слуги знімали з гостя взуття і обмивали водою ноги (*Symp.* 213 b).

Прикрас. Костюм ольвіополітів майже завжди доповнювався прикрасами. Багато з них добре збереглося, тому ця частина вбрання відома найбільш детально. Деякі прикраси носили і чоловіки, і жінки, інші — виключно жінки, причому з дитячих років. До перших відносилися вінки, стрічки і пов'язки, а також каблучки і персні. До других — сережки, намиста, браслети.

Поряд з декоративною функцією перша категорія прикрас відіграла також утилітарну роль. Пов'язки й стрічки утримували волосся чоловіків під час роботи й гімнастичних вправ, а жінки часто робили зачіски, закручуючи волосся за стрічку на потилиці або навколо голови. Персні з вирізьбленими на них зображеннями правили печатками їх власникам для запечатування скринь, комор, посудин з вином і продовольством, дверей кімнат, куди не бажали когось допускати без власного дозволу. Відбиток печатки був посвідченням при переданні листів і товарів, а також ставився на особистих речах: посуді, стригилях, грузилях тощо.

Стрічки і пов'язки можна уявити лише за їх зображеннями, оскільки вони виготовлялися з тканини і шкіри, що зотлівають у землі. На розписаних ольвійськими майстрами вазах вузькі стрічки зустрічаються зав'язаними бантами з довгими кінцями ⁵². Саме так зав'язано червону стрічку у волосі Кори-Персефони на теракоті III ст. до н. е. ольвійського виробництва (рис. 3). Вузьку стрічку, на яку жінки закручували волосся, зображено на ольвійських монетах IV ст. до н. е. з профілем Деметри ⁵³.

У побуті греки широко використовували вінки з живих квітів, листя й гілок рослин. Без вінків було немислимим святкування весілля, народження, дружні застілля. Проводжаючи людину в останню путь, греки увінчували її голову вінком. З елліністичної доби поховальні вінки виготовляли з бронзи, дерева й коштовних металів. Їх залишки трапляються в ольвійських похованнях ⁵⁴. Вінки імітують листя живих рослин. Скляні зелені й білі ягідки (іноді з позолотою) зображують плоди лавра й оливи.

Про вінки в Ольвії відомо також із зображень на монетах і згадок про них в почесних декретах (наприклад, декрет III ст. до н. е. на

⁴⁹ Штігельман Ф. М. Вказ. праця.— № 167.

⁵⁰ Фармаковський Б. В. Раскопки некрополя... — Рис. 47.

⁵¹ Соколовский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1971.— Табл. 36.— № 6; Соколов Г. И. Указ. соч.— № 132, 176.

⁵² Зайцева К. И. Указ. соч.— С. 102, 105.

⁵³ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— № 80, 84.

⁵⁴ Парович-Пешикан М. Указ. соч.— С. 182, 187, 205, 209.

честь двох синів херсонесіта Аполлонія, котрі за заслуги перед Ольвією були нагороджені золотими вінками, так само, як у мннулому їх батько⁵⁵). У напису мовилося, що декрет оголошено в театрі під час святкування Діонісій, щоб про це знали всі громадяни. Нагородження в театрі взагалі було характерним для грецьких полісів: про це, наприклад, неодноразово згадує Демосфен у промові «Про вінок».

Аналогії з іншими грецькими полісами у поховальному обряді, а також у приводах і обстановці нагородження вінками дозволяють з упевненістю вважати, що ольвіюполіти надягали вінки й в інших випадках, коли це було прийнято в Греції. Однак набір рослин для вінків через більш суворий клімат тут був іншим. Ольвіюполіти не могли використовувати такі улюблені греками рослини, як лавр і мірт. Із запису Феофраста відомо, що грекам дуже їх не встачало в Північному Причорномор'ї, а спроби акліматизувати ці рослини закінчилися невдачею (*Hist. plant.* IV, 53). Все ж багато улюблених греками квітів і чагарників природа Північного Причорномор'я давала можливість вирощувати.

Інші види прикрас добре відомі з розкопок. Ті з них, що виявлені під час археологічних досліджень некрополя, зібрані в книжці М. Парович-Пешикан, а відомості про коштовності з хижаських дореволюційних розкопок розпорошені по різних вітчизняних і зарубіжних виданнях. Ці знахідки доповнюють деякі зображення й ливарні форми для прикрас. Останні свідчать про масове виробництво браслетів, каблучок, сережок і намиста з бронзи, олова, свинцю й низкопробного срібла⁵⁶. І довізні, й місцеві прикраси в абсолютній більшості випадків мають близькі аналогії в інших містах Північного Причорномор'я й у самій Греції. Наприклад, кільцеподібні сережки із звіриними голівками поширені в Ольвії з IV ст. до н. е. Знайдено довізні, тонкого виконання золоті сережки з голівками левів і газелей⁵⁷. За їх зразком місцеві майстри вирізували ливарні форми для виготовлення сережок з голівками левів та змії⁵⁸.

У III ст. до н. е. у кольоровій гаммі грецьких прикрас сталися суттєві зміни⁵⁹, що унаочнюють ольвійські знахідки. С्याне намисто доби класики й еллінізму було переважно синім, бірюзовим та жовтим, пізніше його замінило намисто з глухого червоного, жовтого, сіро-блакитного й світло-зеленого скла, а також із прозорого бузкового й жовтого. З'являється техніка внутрішнього золочення скляних намистин, які довозили й у Ольвію⁶⁰.

До III ст. до н. е. металеві сережки і намисто були монохромними, тому їх цінність, художній якості визначалися тонкою роботою, доброю поліровкою, оздобленням у техніці зерні й філіграні, часом вставками з блакитної емалі. Елліністичні майстри вперше почали вставляти кольорове каміння до каблучок і сережок, а також розцвічувати камінням і склом браслети й намисто з коштовних металів. Таких виробів небагато серед ольвійських знахідок. Наприклад, золота каблучка з альмандіном, на якому вигравірувано атрибути Деметри — колоски й маки; кругла золота сережка, також прикрашена альмандіном і підвіскою у вигляді палиці Геракла⁶¹, масивний золотий браслет з хижаських розкопок⁶². Зроблений в останній чверті II ст. до н. е., він був оздоблений золотою зерню, вставками з кольорової пасти й дев'ятьма коштовними каменями.

⁵⁵ *НО.* — № 28.

⁵⁶ *Фурманська А. І.* Вказ. праця. — С. 40—60; *Лейпунська Н. О.* Ливарні форми з Ольвії // *Археологія.* — 1984. — № 45. — С. 68—75.

⁵⁷ *Фурманська А. І.* Вказ. праця. — С. 154; *Hoffman H., Davidson P.* Greek Gold from the Age of Alexander. — Boston, 1966. — P. 142.

⁵⁸ *Фурманська А. І.* Вказ. праця. — С. 49—50; *Лейпунська Н. О.* Вказ. праця. — С. 34.

⁵⁹ *Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1982. — С. 46.

⁶⁰ *Там же.* — С. 57. — ОЛ 32, 59.

⁶¹ *Фармаковский Б. В.* Раскопки в Ольвии ... — С. 154. — Рис. 102.

⁶² *Depert-Lippitz B.* Griechischer Goldschmuck. — Mainz-am-Rhein, 1985. — S. 292. — Taf. 224.

Чудові приклади нового поліхромного стилю являють собою два ольвійських намисто з багатокольоровими підвісками-метеликами. Обидва вони завершуються чотирирядними золотими ланцюжками. У першому до ланцюжка підвішено лише підвіску (рис. 4), в другому центральна частина прикрашена кількома каменями і скельцями, до крайніх скелець на тонких ланцюжках прикріплені метелик (рис. 5). Знайдене під час хижачьких розкопок намисто з приватних дореволюційних колекцій вивезене за кордон: перше зберігається у приватному зібранні в Цюриху, друге, як і згадуваний вище браслет,— в галереї Вальтера у Балтіморі (США).

За технікою виготовлення намисто належить до II ст до н. е.⁶³ У науковій літературі ольвійське й аналогічне намисто з метеликами з Херсонеса та Рима датують I ст. до н. е.— I ст. н. е. Підставою для цього є монети, знайдені в похованнях разом з намистом. Ольвійську монету з Аполлоном на аверсі й кіфарою на реверсі, що має надкарбівку, датували раніше I ст. н. е.⁶⁴

Нині вона передатована серединою II ст. до н. е., отож, час її випуску підтверджує визначення часу виготовлення ольвійського намисто за прийомами ювелірної техніки⁶⁵.

У дещо видозмінених формах ці прикраси носили в містах Північного Причорномор'я і в ранньоримський період. У них грецька ювелірна техніка поєднується з невласливим античному мистецтву зображенням метелика. Напевне, це були вироби майстрів еллінізованого Сходу. З еллістичних держав до Північного Причорномор'я надходили й інші прикраси. Наприклад, в Ольвії та інших північнопричорноморських містах знайдено персії з профілем Арсіної, дружини царя Єгипту Птолемея⁶⁶.

Таким чином, всі розглянуті джерела свідчать, що ольвіополіти носили грецький одяг і прикраси. Однак ці джерела відбивають лише урочистий бік життя. Значна частина залучених до нашої теми творів мистецтва зображувала богів, зовнішній вигляд яких мислився греками як ідеальний людський образ. Тому знайомство з цими творами дає уявлення про те, якою в очах ольвіополітів була зразкова одіж — вона не відрізнялася від загальногрецької моди відповідної доби. Це ясно не лише при порівнянні місцевих і довізних зображень, а й за матеріальними залишками парадного одягу, який носили в Ольвії. Наочний приклад — знахідка елліністичного медальйона, що скріплював перев'язку

Рис. 4. Намисто з метеликом з приватного зібрання в Цюриху. II ст. до н. е. (фото).

⁶³ *Schefold K. Meisterwerke griechischer Kunst.*— Basel-Stuttgart, 1960.— S. 316; *Ruxer M., Kubszak J. Naszyjnik Grecki w okresie hellenistycznym i rzymskim.*— Warszawa-Poznań, 1972.— P. 221; *Deppert-Lippitz B.* Op. cit.— S. 283.

⁶⁴ *Орешников А. В.* Указ. соч.— С. 2.

⁶⁵ *Анохин В. А.* Указ соч.— С. 110 — № 282—291; *Скрясинская М. В.* О датировке группы украшений из Северного Причерноморья // Проблемы истории та археологии давнього поселення Української РСР (Тези доповідей XX республіканської конференції. Одеса, 1989).— К., 1989.— С. 209.

⁶⁶ *Неверов О. Я.* Группа эллинистических бронзовых перстней из собрания Эрмитажа // ВДИ.— 1974.— № 1.— С. 110.

Рис. 5. Намисто з метеликом із галереї в Балтіморі (США). II ст. до н. е. (фото).

на жіночому хітоні, а також зображення подібних медальйонів на грудях довізної статуї Артеміди.

Одяг на зображеннях реальних людей також парадний. У гарно задрапірованому великому гіматії чоловіки й жінки майже нічого не могли робити руками і мали триматися так, щоб драпірування не втрачало форми⁶⁷. Гіматій був необхідною належністю одягу магістратів при виконанні службових обов'язків (стела ситонів), парадний одяг — під час відправлення урочистих релігійних церемоній (стела зі сценою жертвопринесення). В хітоні й гіматії громадянин відвідував агору й театр, оратори виступали перед народом. Нагадаємо, що ольвійська агора відкрита розкопками О. І. Леві та О. М. Карасьова, а про існування театру відомо з написів⁶⁸.

На надгробних рельєфах і статуях майстер створював ідеалізований образ небіжчика у парадному одязі. Набір прикрас у похованнях також відповідав вимогам до парадного вбрання. Нечисленні теракотові статуетки жінок, що зображували не богинь, а реальних людей, також дають зразки пишно вбраних гречанок. Нам пощастило виділити єдину відмінність від прийнятого у Греції носіння костюма: чоловіки драпірували гіматії ліворуч, що на грецьких зображеннях трапляється надзвичайно рідко й вважається аномалією⁶⁹. Це підтверджується однією сценкою з комедії Арістофана «Птахи» (вірші 1567—

⁶⁷ Geddes A. Op. cit.— P. 324.

⁶⁸ ІРЕ, 1².— № 25; НО.— № 28.

⁶⁹ Geddes A. Op. cit.— P. 324.

1573). Бог Посейдон закидає варварському богові Трибаллові: «Ти що ж на ліве плече накинув плащ? На праве спрямує його за правилами! Біда з тобою! Почвара в послі богами вибирається!» Однак у містах Північного Причорномор'я в елліністичний та римський періоди драпірування плаща в певний бік не вважалось обов'язковим. Відомо, що значна кількість людей народжується лівшами. Тому можна припустити, що драпірування праворуч чи ліворуч вибирали в залежності від того, яку руку було важливо залишити вільною.

В цілому, виходячи із зображень, в Ольвії, як і в Греції, вільний громадянин мав уміти гарно носити плащ. Для Греції крім зображень існують про це й писемні свідчення. Наприклад, у діалозі Платона «Теет» (175 е) зазначається, що вільна людина знає, як належить перекинути плащ через плече.

Отже, парадний одяг — це ще й показник належності людини до елліністичної спільності. Водночас у греків, на відміну від римлян, не було встановлено різниці щодо одягу різних соціальних прошарків суспільства⁷⁰. В елліністичну добу елліном вважався не лише грек за національністю, а й кожна вільна людина, що добре розмовляла грецькою і засвоїла грецьку культуру⁷¹. Для громадян грецьких міст Північного Причорномор'я, що перебували в оточенні місцевих племен, одяг був одним з найважливіших видимих символів належності до елліністичного світу. Цим пояснюється те, що в офіційній святковій обстановці ольвіюполіти носили виключно грецький костюм.

Напевне, в домашніх умовах і під час праці в холодну пору року греки з раннього часу використовували частково одяг місцевих племен як більш пристосований для умов Північного Причорномор'я. Це було також закономірним, так само, як і будівництво утеплених підземних приміщень в будинках, що в цілому зводились в Ольвії за грецькими нормами. Таке ставлення до робочого одягу не суперечило звичаям метрополії. Адже в Греції вбрання бідних ремісників не відрізнялося від того, в який одягали рабів⁷², вихідців із різних країн. Отже, повсякденний одяг не вважався обов'язковим для певного народу чи соціального походження. Наше припущення підтверджується ольвійською теракотою сільського жителя з биком. На ній єдиний раз щастить розглядіти повсякденне вбрання селянина, вдягненого у штани. На боспорських зображеннях елементи місцевого одягу прослідковуються часто, причому вони стосуються головним чином чоловічого одягу. На стелі III ст. до н. е. з Керчі чоловік зодягнений у заправлені в чоботи штани, а під плащем у нього не хітон, а куртка⁷³. Як і ольвійська теракота, ця стела — дуже рідкісний приклад зображення деталей місцевого одягу на пам'ятках елліністичного періоду. Значно частіше ці риси трапляються, починаючи з I ст. н. е.⁷⁴

Таким чином, навіть про парадне вбрання ольвіюполітів можна дізнатися далеко не все. Наприклад, завжди розрізняється кольорова гамма чоловічого й жіночого одягу, однак залишки пофарбування збереглися в абсолютній більшості випадків тільки на жіночих зображеннях. Забарвлення одягу мало не лише естетичне значення; існували знакові кольори, що відповідали сумним і радісним подіям життя, про що також не існує жодних свідчень. Дуже мало можна сказати про тканини. Як і в інших греків, вони були головним чином вовняними. Величезна кількість кісток овець та кіз у всіх шарах городища свідчить, що сировина для вироблення тканин в Ольвії було вдосталь. Крім того, її метрополія Мілет славилася експортом чудових сортів вовни й тканини⁷⁵, так що колоністи привезли на нову батьківщину добрі на-

⁷⁰ Там же. — С. 326.

⁷¹ Сергеев В. С. История Древней Греции. — М., 1963. — С. 411.

⁷² Доватур А. И. Рабство в Аттике VI—V века до н. э. — Л., 1980. — С. 100, 101.

⁷³ Максимова М. И., Наливкина М. А. Скульптура // АГСП. — М., 1955. — С. 310. — Рис. 22.

⁷⁴ Цветаева Г. А. Указ. соч. — С. 236.

⁷⁵ Кобылина М. М. Указ. соч. — С. 29.

вички виготовлення одягу. Хоч основна частина вбрання у греків виготовлялася дома під керівництвом господарки, різноманітні плащі й хітони також продавали на ринку⁷⁶. Про імпорт одягу до Ольвії згадує Діон Христом (Or. XXXVI, 25).

На закінчення зазначимо, що в Ольвії було налагоджено виробництво одягу, прикрас і, ймовірно, взуття та головних уборів. Поряд з цим довозилося багато головним чином дорогих товарів цих видів. Про відмінності місцевих виробів від імпортних можна судити лише на підставі прикрас, які добре збереглися.

М. В. Скржинская

КОСТЮМ ОЛЬВИОПОЛИТОВ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЙ ЭПОХИ

В статье предпринята попытка исследования костюма греков Северного Причерноморья. На археологических материалах из Ольвии показано, что сохранилось наибольшее количество сведений о парадной одежде и дополнявших ее украшениях. Парадный костюм ольвиополитов мало отличался от того, который носили в Греции. В домашнем же и рабочем одеяниях с ранних времен появились заимствования у местного населения, что диктовалось более суровым, чем в Греции, климатом. Парадный костюм играл роль показателя принадлежности ольвиополита к эллинской общности и поэтому в классический и эллинистический периоды не допускал включения в него местных элементов. Дополнявшие костюм украшения были также греческими. Некоторые из них (повязки, ленты, и перстни-печатки) наряду с декоративной играли утилитарную роль. Венки, ленты, повязки, кольца и перстни носили и мужчины, и женщины. Серьги, бусы, браслеты входили только в женский убор.

В Ольвии было налажено собственное производство всех видов одежды и украшений. Наряду с этим немало дорогих украшений и, вероятно, костюмов импортировалось. Полное парадное одеяние мужчин и женщины включало хитон и большой плащ, гиматий, задрапированный так, что в нем почти ничего нельзя было делать. В парадном костюме ольвиополиты появлялись на агоре, в театре, на общественных и частных праздниках, а также во время исполнения государственных и религиозных обязанностей.

М. V. Skrzhinskaya

THE OLBIOPOLITE COSTUME OF HELLENISTIC EPOCH

An attempt is made to study the costume of Greeks from the North Black Sea area. Archeological materials from Olbia have shown that there is a lot of information on the full dress and accessory adornment. The full dress of Olbiopolites was little different from that of Greeks. The house dress and working clothes were borrowed from early times from natives due to a more severe climate than in Greece. The full-dress showed that the olbiopolite belonged to the Hellenistic community and so no inclusions of local elements were allowed in it in the classical and Hellenistic periods. The full dress is completed with Greek accessory adornments. Some of them (fillets, ribbons, seal-rings) played both a decorative and utilitarian part. Wreaths, ribbons, fillets, rings and seal-rings were worn both by men and women. Ear-rings, beads and braceletes were worn by women only.

Olbia produced all kinds of clothes and decorations. Besides, a lot of valuable decorations and, probably, costumes were imported. The full dress of men and women included a tunic and a big cloak, himathius, draped in such a way that one could not do anything in it. Olbiopolites appeared in the full dress on agora, at the theatre, at public and private feasts as well as when performing state and religious duties.

Одержано 26.04.89.

⁷⁶ *Geddes A. Op. cit.— P. 310.*